

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Володимир Тарасюк

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Volodymyr Tarasyuk

V.M. Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Sciences, Ukraine

AMENDMENTS TO THE CONSTITUTION OF UKRAINE: CAUSES AND CONSEQUENCES

The subject of this article is legitimacy of making amendments to the Fundamental Law of Ukraine – the Constitution. The fundamental law and the nature of its origin are defined according to the theory of social contract. The consequence of one or more violations of the law is against the law overall. Law negligence leads to legal nihilism – disregard of statutory requirements, value of law, contemptuous disregard of legal principles and traditions that causes offenses, including those of criminal nature. Dualistic interpretation and application of the law in favour of the governing party, class, or group of people results delegitimization of the law and the loss of legitimacy of all relationships (processes), regulated by this law. Manipulation of interpretation and application of the law violates the social contract theory, establishes distrust in the government and provokes protest moods in society.

The article analyzed the periodic change of power between presidential-parliamentary and parliamentary-presidential form of government. The article summarized historical preconditions for amending the Constitution of Ukraine. Thus, the recent constitutional changes are associated with a number of internal and external factors. Except influence of Minsk II foreign policy, which makes Ukraine to be in charge of commitments – Ukrainian Constitution has experienced a significant metamorphosis. The periodic change of power between presidential-parliamentary and parliamentary-presidential form of government resulted the state administration crisis. The government, as the central body of the executive power, in disregard for the practice of developed nations, is in simultaneous dependence on both the President of Ukraine and the Verkhovna Rada.

The article analyzed the causes of Ukrainian political crisis and distribution of executive power between the President and the government, which is formed by the parliamentary majority, and responsible in the same way both to the President and the Verkhovna Rada. At the same time, the government is discredited concerning the appointment and dismissal of heads of executive authorities in the field. It indicates that the executive power in Ukraine is concentrated on the hands of the President, and the government that considerably depends on the political will of the President and has limited powers, with the full responsibility.

In summary, it is highlighted that the main reason of most changes to the Constitution of Ukraine is a struggle for distribution of the political power, rather than for improving the Fundamental Law as a social contract between the state and civil society.

Key words: social contract, polity, political crisis, allocation of executive power.

Конституція – основний закон громадянського суспільства і держави, який має найвищу юридичну силу, через який (відповідно до багатовікового досвіду і прагнень народу) затверджуються основи суспільного і державного ладу і механізми їх дії, спрямовані на зміцнення держави і забезпечення прав і свобод громадян. Конституція є різновидом суспільного договору (social contract): громадяни віддають частину своїх суверенних прав уряду держави або іншому органу влади для того, щоб підтримувати порядок у суспільстві, тобто згода тих, ким правлять, на

певні правила, за якими здійснюється правління¹.

Поняття «основний закон» (*lex fundamentalis*) вперше вжито у XVI ст. французькими авторами, які вважали, що монарх обмежений основним законом і не може змінювати його на власний розсуд. Основні закони розглядалися ними як сукупність загальних принципів здійснення державного владарювання, тією чи іншою мірою відображених у праві. Визначенню основного закону велику увагу приділяли прихильники ідеї суспільного договору, які ототожнювали відповідні поняття. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. єдино можливими способами прийняття конституції вважалися референдум і установчі збори. Наслідком ототожнення основного закону і суспільного договору стало те, що був прийнятий ускладнений, жорсткий порівняно із звичайними законами порядок внесення змін до конституції.

Істотне значення для з'ясування природи конституції як основного закону, акта найвищої юридичної сили мала концепція установчої влади, сформульована у XVIII ст.: установча влада є первинною, з якої виникають так звані встановлені влади, що мають вторинний характер: законодавча, виконавча і судова. Установча влада належить народові, котрий, реалізуючи її, приймає конституцію і визначає умови свого державно-політичного існування. Отже, конституція є формальним джерелом встановленої влади. Внесення змін до конституції пов'язано із здійсненням установчої влади².

Конституція – єдиний нормативний акт найвищої сили, який регламентує засади функціонування політичної системи суспільства, встановлює засади державного ладу, порядок формування, організації і діяльності ключових ланок державного механізму, визначає принципи територіальної організації держави, закріплює основи правового статусу людини і громадянина, її взаємовідносини з державою.

З точки зору глобалізаційних процесів, основний закон відіграє роль ідентифікатора нації. Конституція, крім загальноправових фундаментальних засад, визначає індивідуальні ознаки тих чи інших суб'єктів міжнародного права. Гармонійне поєднання загальних та індивідуальних норм впливає на якість формування політичної культури, національної свідомості, дотримання основних засад демократії та стабільність суспільно-політичних процесів.

Згідно положень теорії суспільного договору, які визначаються й охороняються конституцією, законна державна влада повинна будуватися на згоді громадянського суспільства; кожна країна, що вважає себе цивілізованою, має свою конституцію; установча влада належить народові, котрий, реалізуючи її, приймає конституцію і визначає умови свого державно-політичного існування; внесення змін до конституції пов'язане із здійсненням установчої влади; державна влада обмежена основним законом і не може змінювати його на власний розсуд; конституція є формальним джерелом встановленої влади (законодавчої, виконавчої, судової); стабільність основного закону гарантує стабільність суспільно-політичного розвитку країни, якість тлумачення та реалізації законодавства й дотримання прав людини незалежно від політичної кон'юнктури в той чи інший період історії країни.

До основних загальносоціальних ознак конституції можна віднести: конституційні норми є первинними для діяльності державних органів і посадових осіб, політичних партій, громадських організацій і громадян; конституція має народний характер: виражає інтереси громадянського суспільства (народу) і повинна служити йому. Вона є насамперед конституцією громадянського суспільства, а не лише держави; конституція має гуманістичний характер: розглядає права людини як найважливішу цінність.

Конституція є актом найвищої юридичної сили (верховний акт), на основі якого приймаються закони та інші нормативно-правові акти, а також укладаються та ратифікуються міжнародні договори; конституція є базою поточного законодавства і формування правової системи держави, відтак наріжним каменем усього правового простору країни; конституція має особливу процедуру ухвалення і зміни; суворе і точне дотримання конституції – норма поведінки всіх громадян, діяльності громадських об'єднань, комерційних організацій, державних органів і посадових осіб³.

З метою забезпечення стабільності Конституції України в ній передбачена жорстка процедура внесення до неї змін та доповнень. Для схвалення відповідних змін до різних розділів Основного

¹ Дмитренко, М. (2010) *Політична система України: Розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції*. Київ: Університет «Україна», 59.

² Юридична енциклопедія (2001). Т. 3 (К-М). Київ: УЕ ім. Бажана, 37.

³ Скакун, О.Ф. (2001) *Теорія держави і права*. Харків: Консум, 73.

Закону вимагається від 2/3 до 3/4 голосів конституційного складу Верховної Ради України. Якщо ж зміни скасовують чи обмежують права та свободи людини й громадянина або спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України, то Конституція взагалі не може бути змінена (ст. 157). Конституція України встановила непорушність гуманістичного принципу в майбутньому: при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинного законодавства не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Внесення змін до Конституції України (розділ XIII) засвідчує фундаментальний характер Основного Закону, його найвищу силу. При цьому особливий, жорсткий порядок зміни Конституції є одним із свідчень її юридичної сили. Співвіднесеність положень розділу XIII Конституції з явищем «конституційний лад» має своєрідне інструментальне значення: він містить положення, за яким законопроект про внесення змін розділів I, III, XIII має бути затверджений всеукраїнським референдумом. Це положення конкретизує вимогу ст. 5 Конституції, за якою право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові. З метою запобігання узурпації політичної влади в Конституції викладено застереження щодо заборони утворення і діяльності політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом (ст. 37).

Водночас за останні 20 років Конституція України шість разів зазнавала змін:

1. 2004 рік – Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 р. Починаючи з 2003 р. політичні сили В. Януковича та Л. Кучми ініціювали конституційну реформу, суть якої полягала в ослабленні влади Президента й передачі Верховній Раді права на формування уряду. Опозиційні сили (Ющенко і Тимошенко) рішуче виступали проти цієї реформи, оскільки були впевнені у перемозі свого кандидата на президентських виборах 2004 р. Під час Помаранчевої революції – політичні сили Кучми та Януковича поставили прийняття конституційної реформи в якості основної вимоги, в обмін на яку Президент Кучма погоджувався на організацію повторного голосування другого туру президентських виборів. Для подолання гострої політичної кризи 8 грудня 2004 р. Верховна Рада ухвалила Закон України №2222-IV «Про внесення змін до Конституції України» та (в пакеті до нього) про внесення змін до закону про вибори Президента (останні дозволили провести переголосування другого туру виборів Президента). Того ж дня Президент України Л. Кучма підписав ці документи. Закон на основі проекту Симоненка-Медведчука про зміни до Конституції (про політичну реформу) передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, формування уряду коаліцією депутатських фракцій, подовження терміну повноважень Верховної Ради до 5 років. Згідно з прикінцевими та перехідними положеннями закону, він мав набрати чинності з 1 вересня 2005 р. у разі, якби на той час були ухвалені зміни до Конституції стосовно реформування системи місцевого самоврядування (законопроект 3207-1). Позаяк до 1 січня 2006 р. ці зміни не були ухвалені, то закон набув чинності самостійно з 1 січня 2006 р. Після приходу до влади В. Януковича і Партії регіонів 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України, Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. №2222-IV у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. Згідно з рішенням КСУ відповідний Закон №2222 втрачає чинність з дня ухвалення Конституційним Судом цього рішення. Конституційний Суд України поновив чинність Конституції 1996 р. та звернувся до органів державної влади з вимогою невідкладно привести законодавство у відповідність до Основного Закону в редакції від 28 червня 1996 р.

2. 2010 рік – Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року №2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30.09.2010 р. №20-рп/2010. 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд України скасував дію конституційних реформ, що були прийняті в 2004 р. З цієї дати знову діяла Конституція 1996 р.

3. 2011 рік – Закон України «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 01.02.2011 р.

1 лютого 2011 р. Верховна Рада України прийняла Закон України №2952-VI «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України,

Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», попередньо схвалений Верховною Радою України 19 листопада 2010 р. Закон набрав чинності 4 лютого 2011 р.

4. 2013 рік – Закон України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» від 19.09.2013 р. 19 вересня 2013 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» (щодо повноважень Рахункової палати), попередньо схвалений 20 червня 2013 р. Після підписання Президентом України та опублікування 5 жовтня у газеті «Голос України» закон набрав чинності з 6 жовтня 2013 р.

5. 2014 рік – Постанова Верховної Ради України «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 р. №2222-IV, від 1 лютого 2011 р. №2952-VI, від 19 вересня 2013 р. №586-VII» від 22.02.2014 р. та Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21.02.2014 р. 21 лютого 2014 р. Верховна Рада України без рішення профільного комітету і без висновку Конституційного Суду прийняла Закон №742-VII «Про відновлення дії окремих положень Конституції України». Наступного дня, враховуючи, що Закон про відновлення дії окремих положень Конституції України не був підписаний Президентом, парламент ухвалив постанову «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року №2222-IV, від 1 лютого 2011 року №2952-VI, від 19 вересня 2013 року №586-VII». Вже 1 березня 2014 р. закон №742-VII був опублікований у спецвипуску газети «Голос України» за підписом в.о. Президента О.В. Турчинова, таким чином набув чинності 2 березня 2014 р. Тож з 2 березня 2014 р. була чинною Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., із змінами і доповненнями, внесеними законами України №2222-IV від 8 грудня 2004 р., №2952-VI від 1 лютого 2011 р., №586-VII від 19 вересня 2013 р. і №742-VII від 21 лютого 2014 р.

6. 2016 рік – Закон України «Про внесення змін до Конституції України (в частині правосуддя)» від 02.06.2016 р. Зміни до Конституції відкладають ратифікацію Римського статуту на три роки. Закон змінює статус суддів, порядок їх призначення, відповідальність, зводить суддівський імунітет до функціонального, встановлює монополію адвокатури на представництво в судах, запроваджує інститут конституційної скарги. Крім того, зменшуються функції прокуратури. Зміни вступають в силу через три місяці з дня, наступного за днем опублікування, крім частини шостої статті 124 Конституції, яка вступає в силу через три роки після опублікування¹.

Нині найбільш дискусійними в частині дотримання процедур є останні зміни до Основного Закону. Анексія Росією Криму та окупація частини території Донецької та Луганської областей є збройною агресією, що підтверджує наявність умов воєнного стану як об'єктивно існуючого, а не запровадженого через відповідну процедуру правового режиму, що є наслідком наявності умов воєнного стану. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про оборону України» збройна агресія – це застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. Зокрема, збройною агресією вважається: вторгнення або напад збройних сил іншої держави на територію України, а також окупація або анексія частини території України, блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України, напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України, а також засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України, які мають настільки серйозний характер, що це рівнозначно переліченим вище².

Протягом 2014-2016 рр. територія Автономної Республіки Крим окупована і анексована, українські морські порти і частину флоту захоплено, атаки на військові частини та військові кораблі є загальновідомим фактом; окремі райони Луганської і Донецької областей перебувають під окупацією, яка здійснюється силами і озброєними групами, що проникають з території РФ; з території Росії засилаються збройні формування, які постійно атакують блок-пости та місця розташування українських військових при одночасному застосуванні важкого артилерійського озброєння та іншої військової спецтехніки. Це свідчить про наявність збройної агресії до України.

¹ Парубій підписав зміни до Конституції в частині правосуддя.

<<http://www.pravda.com.ua/news/2016/06/7/7111009/>> (2016, 7 червня).

² Про оборону України 1992 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>> (2016, листопад, 02).

Частина 2 статті 4 Закону України «Про оборону України» визначає: «Органи державної влади та органи військового управління, не чекаючи оголошення стану війни, вживають заходів для відсічі агресії. На підставі відповідного рішення Президента України Збройні Сили України разом з іншими військовими формуваннями розпочинають воєнні дії. З моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій настає воєнний час, який закінчується у день і час припинення стану війни»¹.

Воєнні дії на території України розпочалися з моменту захоплення і окупації Криму, з першого пострілу агресора на нашій території. Відповідно до Гаазької конвенції про початок військових дій² 1907 р., а також Конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р.³, ратифікованих Україною, якщо виникає збройний конфлікт між двома або декількома державами, то міжнародне гуманітарне право стає чинним автоматично, незалежно від того, чи оголошено війну і чи визнають учасники конфлікту стан війни. Єдиною підставою, достатньою для застосування гуманітарного права, є наявність збройного конфлікту.

Конституція України визначає, що вона не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 157). Відтак внесення змін до Конституції України від 02.06.2016 р. під час умов воєнного стану є неконституційним (таким, що суперечить Конституції України).

Порушення принципу стабільності Конституції України в частині періодичного внесення змін та доповнень до Основного Закону стало можливим і «завдяки» Конституційному Суду України – єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні. Так, Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України (ст. 147). Хронологія внесення змін до Основного Закону та відповідні рішення (висновки) Конституційного Суду України є красномовним доказом політизації судової влади.

Наслідком порушення однієї чи кількох норм закону є порушення закону в цілому. Зневага до закону призводить до правового нігілізму – ігнорування вимог закону, цінності права, зневажливого ставлення до правових принципів і традицій, що породжує правопорушення, у тому числі кримінального характеру⁴.

Дуалістичне тлумачення та застосування закону на користь правлячої політичної сили, класу чи групи осіб призводять до делегітимізації даного закону й втрати легітимності усіх правовідносин (процесів), які регулюються даним законом⁵.

Крім правового нігілізму та втрати легітимності, маніпулювання тлумаченням та застосуванням закону порушує теорію суспільного договору й формує недовіру до влади, провокує протестні настрої у суспільстві.

Слід зазначити, що останні зміни до Основного Закону обумовлені низкою внутрішніх та зовнішніх чинників. Крім зовнішньополітичного впливу Мінських угод, обов'язок виконання яких покладає на Україну значні зобов'язання, українська Конституція неодноразово зазнавала змін через внутрішньополітичні чинники. Періодична зміна форми державного правління – парламентсько-президентської та президентсько-парламентської призвела до кризи державного управління. Уряд, як центральний орган виконавчої влади, всупереч практиці розвинутих демократичних країн, перебуває в одночасній залежності і від Президента України, і від Верховної Ради України.

Розглянемо дану проблему на прикладі розділу VI Конституції України. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією (ст. 113); Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до ст. 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних

¹ Про оборону України 1992 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>> (2016, листопад, 02).

² Гаазька конвенція про початок військових дій 1907 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_b85> (2016, листопад, 02).

³ Конвенція про захист цивільного населення під час війни (1949) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154>. (2016, листопад, 02).

⁴ Кант, І. (2004). *Критика практичного розуму*. Київ: Юніверс, 132.

⁵ Гоббс, Т. (2000). *Левіафан*. Київ: Дух і літера, 61.

депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України (ст. 114); Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України (ст. 118). Наведені норми Конституції свідчать про неякісний (завідомо конфліктний) поділ влади в Україні. Кабінет Міністрів України, на який покладається обов'язок здійснення управління державою, перебуває в політичній залежності від Президента: в частині відповідальності (ст. 113); щодо призначення (за поданням) Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України (ст. 114); щодо призначення й звільнення голів обласних та районних державних адміністрацій (ст. 118).

Таким чином, уряд, який формується парламентською більшістю, відповідальний перед Президентом такою ж мірою, як і перед Верховною Радою. Водночас уряд позбавлений повноважень щодо призначення та звільнення голів органів виконавчої влади на місцях. Відтак виконавча влада в Україні зосереджена в руках президента, а уряд, який значною мірою залежить від політичної волі Президента, має обмежені повноваження при повній відповідальності.

Така недосконала система стримувань та противаг за умов низької політичної культури призводить до конфронтації між Президентом і урядом, що провокує виникнення політичної кризи. Тож основною причиною внесення більшості змін до Конституції України є боротьба за розподіл повноважень, а не вдосконалення Основного Закону як суспільного договору між державою та громадянським суспільством. Ця проблема пов'язана із запровадженням інституту політичної відповідальності, рівнем політичної культури й особистісним сумлінням суб'єктів політичних відносин. Можна припустити, що допоки правова культура, повага до права і закону, дотримання демократичних цінностей не стануть невід'ємною складовою свідомості громадянського суспільства, Україна перебуватиме у перехідного стані на шляху до демократії. При цьому політикам варто не забувати стародавню китайську мудрість: «Кращий правитель той, про якого народ знає лише те, що він існує. Дещо гірші ті правителі, які вимагають від народу їх любити і прославляти. Ще гірші ті правителі, яких народ боїться, і найгірші, яких народ зневажає»¹.

References:

1. Dmytrenko, M. (2010) *Politychna systema Ukrainy: Rozvytok v umovakh hlobalizatsii ta informatsiinoi revoliutsii*. [Political system of Ukraine: The development in the context of globalization and information revolution] K.: Universytet «Ukraina». [in Ukrainian].
2. *Haazka konventsii pro pochatok viiskovykh dii* (1907) [The Hague Convention on the outbreak of hostilities] (Verkhovna Rada of Ukraine). Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_b85> (2016, November, 2). [in Ukrainian].
3. Hobbs, T. (2000) *Leviafan*. [Leviathan] Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
4. Kant, I. (2004) *Krytyka praktychnoho rozumu*. [Critique of Practical Mind] Kyiv: Yunivers. [in Ukrainian].
5. *Konventsii pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny* (1949) [Convention on the Protection of Civilian Persons in Time of War] (Verkhovna Rada of Ukraine). Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154>. (2016, November, 2). [in Ukrainian].
6. *Parubii pidpysav zminy do Konstytutsii v chastyni pravosuddia* [Parubiy signed amendments to the Constitution in terms of justice] <<http://www.pravda.com.ua/news/2016/06/7/7111009/>> (2016, June, 7). [in Ukrainian].
7. Petrusenko, V. (2009) *Vyslovliuvannia ta sententsii znamenytykh filosofiv*. Tlumachnyi slovnyk osnovnykh filosofskykh terminiv. [Quotes and maxims from famous philosophers. Dictionary of basic philosophical terms] Lviv: Vyd-vo nats un-tu «Lvivska politekhnik» [Publishing house of National University "Lviv Polytechnic"]. [in Ukrainian]
8. *Pro oboronu Ukrainy* (1992) [About defense] (Verkhovna Rada of Ukraine). Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>> (2016, November, 2). [in Ukrainian].
9. Skakun, O.F. (2001) *Teoriia derzhavy i prava*. [Theory of state and law] Kharkiv: Konsum, 2001. [in Ukrainian].
10. *Yurydychna entsyklopediia* (2001). T. 3 (K-M). [Legal encyclopedia] K.: UE im. Bazhana. [in Ukrainian].

¹ Петрусенко, В. (2009). Висловлювання та сентенції знаменитих філософів. *Тлумачний словник основних філософських термінів*. Львів: Вид-во нац ун-ту «Львівська політехніка», 155.